

Xalidə METE

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Gəncə bölməsi

E-mail: xalidamete@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6003-9578>

<https://doi.org/10.59849/2309-7949.2025.4.27>

**“DUXA QOCA OĞLU DƏLİ DOMRUL BOYU”NDA
SİNAQ MOTİVİNİN EPİK SEMANTİKASI**

Açar sözlər: Dəli Domrul, sınaq, motiv, qadın, fədakarlıq, əbədi həyat.

РЕЗЮМЕ

**ЭПИЧЕСКАЯ СЕМАНТИКА МОТИВА ИСПЫТАНИЯ В «СКАЗАНИИ О ДЕЛИ
ДУМРУЛЕ, СЫНЕ ДУХА КОЧА»**

Статья посвящена художественной и семантической сущности мотива испытания в контексте «Сказания о Дели Думруле, сыне Духа Коча», одной из ключевых историй Книги Деде Коргута. В работе проводится анализ концепции испытания в коллективном сознании через призму отношения Дели Думрула к жизни, смерти и самопожертвованию, а также его духовного преобразования и темы женской жертвы. Особое внимание уделяется взаимоотношению человеческой воли и божественной силы, диалогу человека с Богом и духовной победе, к которой он приходит.

Впервые мотив испытания в данном сказании систематически рассматривается в контексте мифологической и моральной трансформации, подчеркивая развитие персонажа, социально-философскую значимость женской жертвы в эпическом тексте, а также поэтические и идеологические аспекты диалога между Богом и человеком. Статья дополнительно акцентирует внимание на теоцентрическом мировоззрении, представленном в сказании, на роли Божественного в формировании человеческой судьбы и на влиянии этой концепции на эпическое сознание.

Ключевые слова: Дели Думрул, испытание, мотив, женщина, жертва, вечная жизнь

SUMMARY

THE EPIC SEMANTICS OF THE TRIAL MOTIF IN THE “BOY OF DELI DUMRUL, SON OF DUXA QOCA”

The article examines the artistic and semantic essence of the trial motif within the context of “The Tale of Deli Dumrul, Son of Duxa Qoca,” one of the key narratives of the *Book of Dede Qorqud*. The study analyzes the notion of trial in the collective mindset through Deli Dumrul’s stance toward life, death, and sacrifice, as well as his spiritual transformation and the theme of female self-sacrifice. It also explores the relationship between human will and divine power, the dialogue between man and God, and the spiritual victory ultimately achieved. For the first time, the trial motif in this tale is systematically analyzed in light of mythological and moral transformation, highlighting the character’s development, the socio-philosophical value of female sacrifice within the epic text, and the poetic and ideological dimensions of divine-human dialogue. The study further emphasizes the theocentric worldview presented in the tale, the role of the Divine in shaping human destiny, and how this perspective influences the epic consciousness.

Keywords: Deli Dumrul, trial, motif, woman, sacrifice, eternal life

Giriş. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı türk epik şüurunun ən qiymətli yadigarlarından biridir. Bu dastan yalnız qəhrəmanlıq nümunəsi deyil, həm də xalqın etik-mənəvi sistemini, mifoloji dünyagörüşünü və ictimai-mədəni münasibətlərini özündə ehtiva edir. “Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul boyu” bu sistemin içərisində xüsusi yeri ilə seçilir (Abdulla, 2002). Dəli Domrulun yaşadığı sınaqların bədii təcəssümünə, onların semantik təhlilinə və sosial-psixoloji dəyərində diqqət yetirdikdə görürük ki, bu obraz vasitəsilə dastanda Tanrı, ölüm və həyatın mahiyyəti, insanın sınılanması və mənəvi ucalığı kimi fundamental mövzular qaldırılır. Eyni zamanda canını ərinə qurban verməyə hazır olan qadın motivi dastanda onun əzizini qorumağa çalışan və mənəvi olaraq özünü təslim etməyə hazır olan bir varlıq kimi təqdim olunur. Bu məqam həm qadın fədakarlığının ən yüksək nöqtəsinə işarə edir, həm də fədakarlıq və sevginin müqəddəs bir hissə olduğunu göstərir.

Tədqiqat. Dəli Domrul obrazının bədii xüsusiyyətləri. Türk dastan qəhrəmanlarının ən başlıca xüsusiyyətləri möcüzəvi doğuluşa malik olması, qeyri-adi bacarıqları ilə qəhrəman adı alması, xalqın, yurdun, obanın, ailənin çətin məqamında öz igidlilikləri və ağılı ilə onları xilas etməsi şəklində davam edir (Mete, 2022, s.67). Dəli Domrul ilk baxışdan tipik qəhrəman kimi təqdim olunur: cəsur, qüvvətli, özünü tanıdan və qorxmaz. Lakin o, Tanrı qarşısında acizliyini dərk etdikdə, daxili transformasiya yaşayır. Əvvəlcə öz gücünə arxalanan Domrul ölümə qarşılaşdıqda, bu gücün heç bir anlam daşmadığını başa düşür: “Ya qadir Allah, birliyin, varlığın xatirinə, Əzrayılı mənim gözümə göstər, vuruşum, gülüşüm, döyüşüm – yaxşı igidlərin canını qurtarım” (Kitabi-Dədə Qorqud, 2004, s.241). Lakin qəhrəman üçün bu mübarizə düşündüyü qədər asan deyil. Obrazın təkamülü onun sınaqla üzləşdiyi anlarda baş verir. Bu təkamül, epik qəhrəmanın mənəvi yetkinləşmə prosesinin əsas göstəricisidir.

Ədəbi yaşam istəyi və Tanrı ilə dialoq. Domrulun əsas istəyi yaşamaqdır. O, Tanrıya dua edir, mərhəmət istəyir: “Ucalardan ucasan, Kimsə bilməz necəsən. Gözəl Tanrı!” (Kitabi-Dədə Qorqud, 2004, s.243). Domrulla Tanrı arasında baş verən dialoq, türk epik ədəbiyyatında nadir hallarda rast gəlinən vasitəsiz Tanrı-insan münasibətinin bədii təzahürüdür (Acaloğlu, 2024, s. 121). Düzdür, birbaşa olmasa da, bir sıra türk dastanlarında tanrısal bir güclə əlaqəni göstərən məqamlar var. Məsələn, “Alp Ər Tunga” dastanında (Hüseyn, 2007) qismət və qədərən tez-tez vurğulanması, Oğuz Kağanın Tanrıya dua edərək, qərarlarını onun iradəsinə uyğun verməsi, “Ərgənəkon” (Öcal, 2004) dastanında Tanrı tərəfindən göndərilən bir bələdçinin (mifik bir bozqurdun) xalqı çıxış yoluna aparması ilahi bir qüvvə ilə bağlılığı ifadə edir. “Manas” (Ergun, 1998) dastanda Tanrıya dua etmə, Tanrıdan yardım diləmə və şamanist rituallar vasitəsilə ruhlar və ilahi varlıqlarla “danışığ”lar mövcuddur. “Kitabi-Dədə Qorqud”da Dədə Qorqud tez-tez Tanrıya dua edir, onunla danışır ki, bu da Tanrı ilə dialoqun örnəyidir.

Dəli Domrul isə Tanrı ilə vasitəsiz dialoqa girir. Onun Tanrı ilə ünsiyyəti sadəcə qəhrəman yox, həm də dərin düşüncəli, vicdanlı insan obrazı kimi təqdim edilir.

İstər müxtəlif dini inanclardan, istər dünyaya hökmranlıq edən sultanlardan, istərsə də tanrı və yarıtanrı mifoloji qəhrəmanlardan, pəri hekayələrindən bəhs edən folklor nümunələrində yaşlıni cavanlaşdırən, xəstəni sağaldan, rifah və sonsuz həyat verən bir ot, mənəbə, daş, sərxoşedic i içki, dirilik suyu və ya buna bənzər bir iksir motivi olduqca məşhurdur. İlk yazılı kitabə olan “Gilqamış” (Bilqamış, 1985) dastanında Urukun görkəmli kralı sonsuz həyatın sirrini tapmaq üçün səfərə çıxar və dənizin dibində sonsuz həyat otunu tapma şansına sahib olar. Onu yerindən sökər, amma diqqətsiz bir şəkildə ortalıqda buraxar və bir dəniz ilanını onu oğurlayar. Gilqamışın itirdiyi bitkini tapmaq üçün saysız insan çalışmışdır. Sağlamlıq, rifah və sonsuz həyatı bağışlaya bilən sehri bir maddənin varlığı mövzusunda inanc insanların ölümə meydan oxuması qədər qədim bir diləkdir. Ölümü həyatın təbii nəticəsi olaraq qəbul etmək yerinə, hər yerdə insanlar onu cəhalət və pis niyyətin nəticəsi olaraq görmüşlər. İnsanların bir zamanlar ölümsüz olduqları və əbədi həyat inancı ölümün dünyaya necə girdiyini izah edən mifoloji əhvalatlarda ehtiva edilməkdədir. Dünyanın müxtəlif mifoloji sistemlərində ölümsüzlük, əbədi gənclik və ya ilahi bilik kimi dəyərlərin qoruyucusu olaraq tez-tez ilanlar, dəniz canavarları və digər sirli varlıqlar təsvir edilir. Gilqamış dastanında dəniz ilanının ölümsüzlük otunu oğurlaması bu motivin qədim nümunələrindən biridir. Eyni struktur Yunan mifologiyasında Hesperidlərin qızıl almalarını qoruyan əjdahada, Nord mifologiyasında İqqdrasil – həyat ağacını əhatə edən ilanlarda, Çin və Hind miflərində isə ölümsüzlük iksirini qoruyan sehri varlıqlarda da görünür.

Bu miflərin ortaq kökündə insanın ölümsüzlüyə olan arzusu və bu arzusun tanrılar və ya fəvqəlgüclər tərəfindən qadağan edilmiş, əldə olunması çətin bir bilik və ya nemət kimi təsvir olunması dayanır. Mifoloji baxımdan bu, “kosmik nizam”ın qorunması məqsədilə tanrıların ölümsüzlüyü yalnız özlərinə aid tutmaq istəməsi ilə izah edilir. İnsan bu qadağanı aşmaq üçün həm fiziki, həm də mənəvi sınaqlardan keçməli, çox zaman isə bunun mümkün olmadığı göstərilmişdir.

Simvolik səviyyədə isə bu motiv insanın təbiətə və təleyə qarşı mübarizəsini, biliyə və ölümsüzlüyə can atmasını əks etdirir. İlahi neməti qoruyan ilan və ya canavar bəzən qorxu və qadağaları, bəzən də insanın daxilindəki nəfs və zəiflikləri təmsil edir. Beləliklə, bu miflər sadəcə fantastik hekayələr deyil, həm də insan şüurunun dərin qatlarında kök salmış arzu, qadağa və itki mövzularının simvolik ifadələridir.

Dastanlarda, nağıllarda, əfsanələrdə Gilqamışdan başlayaraq, ural batırlar, isgəndərlər, dəli domrullar, qorqudlar və digərləri əbədi yaşam uğrunda mübarizə aparmışdır. Qəhrəmanların bu sınaqları digər türk dastanlarının mahiyyətini təşkil edən sınaqlardan tamamilə fərqlənir. Ümumtürk dastanlarında əsas süjet xalq, yurd, qəhrəmanlıq, ad alma, evlilik, məhəbbət yolunda sınaqlar üzərində qurulursa, bu dastanlarda qəhrəmanın sınağı əbədi həyat qazanmaq üçündür (Mete, 2019, s.211).

Sınaq motivi və onun məzmun yükü. Sınaq motivi Domrulun həyatında bir çox fərqli mərhələdə təkrarlanır. Ölümə qarşı mübarizə, özüylə barış və sevdiklə-

rini qoruma məqsədilə qarşılaşdığı çətinliklər sınaq motivinin simvolik təzahürüdür. Sınaq həm də bir dəyişim və təkamül prosesinin göstəricisidir. Domrulun qarşılaşdığı bu sınaqlar onun şəxsi inkişafının və mənəvi mübarizələrinin göstəricisidir. Əsərdə sınaq motivi çoxsəviyyəlidir:

- İnsan–ölüm münasibətləri: Domrulun öz əvəzində öləcək birini tapmaq cəhdi.

- Ailə - Altruizm: Valideynlərin imtinası və həyat yoldaşının fədakarlığı.

- İnanç–Tanrı müdaxiləsi: Tanrının nəticədə ədalətli qərar verməsi.

Bu sınaqlar həm fərdi, həm də kollektiv dəyərlərin imtahanıdır. Əsərdə bu motiv vasitəsilə epik qəhrəman sınaqdan keçir, saflaşır və ilahi mərhəmətə layiq olur. Dəli Domrul sınağı məhz arvadının fədakarlığı ilə keçə bilir. Digər türk dastanlarından fərqli olaraq Domrul bunun üçün nə fiziki, nə əqli sınağa məruz qalmır.

Dastanda qadın fədakarlığı və onun bədii təqdimatı. Türk dastanlarında sevgi sınaqları, sevgi uğrunda mübarizələr müxtəlif inkişaf mərhələlərindən keçmişdir. Abbas zəhər quyusuna salınmış, Qurbaninin taleyi qumara qoyulmuş, Kərəmin 32 dişi çəkilməmiş, Tahir sandığa qoyulub çaya atılmışdır və sairə. Dastançılar qəhrəmanın möhkəm, dönməz, basılmaz olduğunu nümayiş etdirmək üçün öz qəhrəmanını bütün girdablara salmış, hamısından da qalibiyyətlə çıxarmışdır (Mete, 2020, s.91). Qadın qəhrəmanlar da öz sevgisi üçün çox sınaqlardan keçmiş, fədakarlıqlar göstərmişlər. Məsələn, Manas yaralandıqda və ölüm təhlükəsi ilə üzləşdikdə, Kanıkey onu gizlədərək düşmənlərdən qoruyur, onu sağaltmaq üçün müalicə yolları axtarır, xalqına qarşı çıxmaq bahasına belə Manasın həyatını önə qoyur. Manas sürgünə göndərildikdə və ya hiylə ilə tutulduqda, Kanıkey düşmənlə üzləşməkdən çəkinmir, bəzən kişi libası geyinərək, ərinin azadlığı uğrunda savaşıq və siyasətə qarışıq, ailənin və tayfanın dirəniş ruhunu qoruyur (Mete, 2023, s.84). Koblandı Batırın səfərləri və döyüşləri zamanı Qurtqa daim səbr və sədaqət göstərir, onu ruhlandırır (Koblandı Batır, 1975). Koblandı əsir düşəndə Qurtqa ailəsini qoruyur və siyasi ağılla davranaraq düşmənin əlinə keçməməyə çalışır (Mete, 2017, s.116). Qarlıqqa da sevgilisi Koblandıının ən ağır məqamlarında öz həyatını təhlükəyə ataraq onunla birgə hərəkət edir və səbrlə gözləyir (Mete, 2017, s.118). Belə demək olarsa, bütün türk dastan qəhrəmanlarının qadınları maddi, mənəvi, fiziki cəhətdən böyük fədakarlıqlar göstərmişdir. Lakin onlardan heç biri Domrulun arvadı qədər canını ərinə qurban vermək kimi ağır şərt qarşısında qalmamışdır. Dastanda qadın obrazı – Domrulun arvadı – bu boyun mənəvi yükünü daşıyan əsas fiqurlardandır. O, ərini qorumaq üçün ölümə razı olur: “Qüdrətli Allah şahid olsun, qurbanam sənə, Mənim canım qurban olsun sənin canına!” (Kitabi-Dədə Qorqud, 2004, s.247). Bu, türk epik ənənəsində qadın fədakarlığının, ailəyə sədaqətin və sevginin zirvədəki təcəssümüdür. Bu fədakarlıq yalnız ailə içində deyil, bütövlükdə türk düşüncəsində qadının yerini və rolunu göstərən poetik bir nümunədir.

Əzrayılla döyüşdə məğlub olan Dəli Domrula başqa bir can qarşılığında həyatının geri verilməsi təklifinə qarşı yaşamaq üçün mübarizəyə başlayan qəhrəmana nə atası, nə anası öz canını verməyincə dastanda eşqin ən güclü və ən saf halını gözlər önünə sərən bir qadın məhəbbətinin qüdrəti sərgilənir.

Əzrayılın Dəli Domrulun canını ala biləcəyini eşidən “yad qızı” – “arvad”

Qarşı yatan uca dağları səndən sonra mən neylərəm,

Yaylayarsam, görum olsun!

Soyuq-soyuq sularını mən içərsəm, mənim qanım olsun!

(Kitabi-Dədə Qorqud, 2004, s.247) - deyir.

Dastançı bu qadın qəhrəmanı yaradarkən Oguzlarda ailə bütünlüyünün önəmini, sevginin qüdrətini, doğru ər-arvad seçimini diqqət mərkəzinə gətirmək istəmiş, öz əri üçün canını qurban verə biləcək ideal qadın tipinə diqqət çəkmişdir. Bununla da, bu fədakarlığa qarşılıq Domrula verilən uzun ömrü ailədə bir-birinə verilən dəyərin mükafatı kimi qiymətləndirmiş, hər zamanki kimi eşqin zəfərinə, əzminə və qələbəsinə inamı artırmışdır (Mete, 2024, s.74).

Ümumiyyətlə, xalq dilində sevgi öz səmimiyyəti, ahəngdarlığı, gücü, dəyəri ilə fərqlilik qazanır. Xüsusilə xalq dastanlarını sevgisiz, eşqsiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Qəhrəmanlıq dastanlarının özündə belə vətən, yurd, xalq, millət sevgisi ilə yanaşı, xalq qəhrəmanının öz yarına olan sevgisi bu və ya digər şəkildə öz əksini tapır. Bu səbəbdən də türk xalq dastanlarında məhəbbət dastanlarının xüsusi yeri və çəkisi var. “Əsli və Kərəm”, “Tahir və Zöhrə”, “Leyli və Məcnun”, “Aşiq Qərib” kimi türk dünyasında geniş yayılan dastanlar daxil olmaqla, bütün məhəbbət dastanlarında eşqin, sevginin, iztirabın, sevgi yolunda çəkilən əzabların, əziyyətlərin, sınaqların təsviri o qədər gözəl dillə verilir ki, eşqin qüdrətinə inanmaya bilmirsən (Mete, 2024, s.71).

Dəli Domrul haqqında boyda arvadının adı belə keçmir, lakin o öz xarakteri və fədakarlığı, Domrulun həyatını qorumaq üçün öz canını qurban verməsi ilə elə bir iz qoyur ki, nəinki türk dastan qəhrəmanı kimi, bütövlükdə türk cəmiyyətində qadının, ailənin, sevginin ən saf və əzəmətli portretini ədəbi tarixinə yazır. Bu məqam, sevginin və qurban vermə anlayışının mükəmməl təzahürüdür. Arvadın Domrula olan sevgisi, fədakarlığın ən yüksək formasıdır və bu fədakarlıq onun ailə və sevgi anlayışında öz yerini tapır.

Arvadının öz canını ona qurban verməyə hazır olması, qadının həm də psixoloji təbiəti ilə sıx bağlıdır. Ənənəvi türk mədəniyyətində, qadın ailənin qoruyucusu, həyat yoldaşının əzablarına şərik olan şəxs kimi nəzərdən keçirilir. Arvadın fədakarlığı, yalnız sevgi və təmənnəsiz bağlılıq deyil, həm də onun həyatını və öz varlığını ərinə bağlamasıdır. Arvadın bu davranışı, həm də onun həyatını sadəcə bir şəxs deyil, cəmiyyətdəki müsbət dəyərlərin qorunması üçün verməyə hazır olduğunun göstəricisidir.

Nəticə. “Dəli Domrul” boyunda sınaq motivi yalnız bir epik hadisə deyil, həm də dərin mənəvi anlam daşıyan bir struktur elementidir. Bu sınaqlar insanın

öz mahiyyətini dərk etməsinə, mənəvi yetkinliyə çatmasına və Tanrı qarşısında saflaşmasına yol açır. Qadın fədakarlığı, həyat və ölüm münasibətləri bu motivi daha da zənginləşdirir. Beləliklə, “Dəli Domrul” türk epik düşüncəsində mənəvi ucalığın, inancın və insanlıq dəyərlərinin poetik əksidir. Bundan sonrakı tədqiqatlarda “Dəli Domrul” boyu müasir ədəbi təhlil metodları ilə müqayisəli şəkildə tədqiq olunaraq türk-islam fəlsəfəsi kontekstində daha geniş şəkildə şərh oluna, qadın obrazının epik dastanlardakı funksiyası ayrıca bir monoqrafiyanın predmetinə çevrilə bilər. Həmçinin, sınaq motivi türk dastanları arasında strukturlaşdırılaraq ümumtürk mifoloji kodlarının açılmasına xidmət edə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdulla, B. (2002) Dəli Domrul “Kitabi-Dədə Qorqud”da və qorqudşünaslıqda. Elm
2. Acaloğlu, A. (2024). Türk xalqları mifologiyasının kökənləri. Məqalələr, tezislər və monoqrafiya. Elm və təhsil.
3. Bilqamıs dastanı (Mətn). (1985). Gənclik.
4. Hüseyn, İ. (2007). Alp Ər Tonqa (Astiaq, Əfrasiyab) tarixdə və bədii ədəbiyyatda. Nurlan.
5. Kitabi-Dədə Qorqud. Əsl və sadələşdirilmiş mətnlər. (2004). Öndər Nəşriyyatı.
6. Mete, X. (2019). Dastanlarda sınaq anlayışının epik semantikasi. Filologiya və sənətsünaslıq. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, № 2, s. 209-219.
7. Mete, X. (2024). “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında “eşq”in təsviri və eşq sınaqları. Poetika.izm, 2024, № 2, s.70-76.
8. Ergun, M. (1998). Alıp Manas Altay Türklerinin Kahramanlık Destanı. Kültür Bakanlığı Yayınları.
9. Öcal, O.M. (2004). Destan Tanımı ve Eski Türk Destanları. Milli Folklor. yıl 16, sayı 62, s. 5-7.
10. Mete, Kh. (2020). Epic semantics of the bud trial in Turkish love epic stories. European Journal of Science and Theology. Vol.16, No.1, 91-97.
11. Mete, Kh. (2023). Formulation of the epic hero problem in turkic epics. “Manuscripts Don’t Burn”. Vol. 9, No: 2, pp. 84-91
12. Mete, X. (2022). Формы необычного рождения героев тюркских дастанов. Вестник Московского университета. С.13. Востоковедение, № 1, с.84-91
13. Mete, X. (2017). Образы Гуртга и Гарлыга в дастане “Кобланды Батыр” в роли яка, освещающего путь испытаний героя. Молодой ученый, (Казань), 29 (163), с.114-119
14. “Кобланды батыр”. Казахский героический эпос. (1975). Героический эпос народов СССР. Т.2, “Художественная литература”, с.127-175

